

ETİK AMA OTORİTER BİR KAVRAM: "KÜLTÜREL TAŞIMA KAPASİTESİ"

Yrd. Doç. Dr. Yusuf Şahin

Karadeniz Teknik Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

• • •

Özet

Garrett Hardin, çevre literatüründeki en önemli isimlerden birisidir. Hardin, neticeci bir etik anlayışından hareketle, bir eylemin doğru veya yanlış olup olmadığını belirlemek için taşıma kapasitesi kavramını benimsedi. Belli bir alanın taşıma kapasitesi, çevreye zarar vermeksizin ve gelecekteki taşıma kapasitesini azaltmaksızın, belirli bir habitatin sonsuza kadar destekleyebileceği belli bir türe ait nüfus olarak tanımlanmaktadır. Buna göre; eğer bir eylem, yapılmış olduğu çevrenin taşıma kapasitesinin aşılmasına sebep oluyorsa etik değildir; bunun tersi de doğrudur. Hardin, bu etik ilkeyi kullanarak, gelişmekte olan ülkelerin sürekli nüfuslarını artırarak buldukları çevreye zarar vermekten kaçınmaları gerektiğine vurgu yapmaktadır. Hardin, ayrıca, gelişmekte olan ülkelerdeki fazla nüfusun gelişmiş ülkelere göç etmesine de, gelişmiş ülkelerin taşıma kapasiteleri de aşılar diye karşı çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Taşıma kapasitesi, kültürel taşıma kapasitesi, neticeci etik, nüfus sorunu, ırkçılık.

An Ethical But Authoritarian Concept: "Cultural Carrying Capacity"

Abstract

Garrett Hardin is one of the most important authors in environmental literature. Following consequentialist ethics, he accepted carrying capacity concept as an ethical criterion in order to evaluate whether an action is good or not. The carrying capacity of a particular area is defined as the maximum number of a species that can be supported indefinitely by a particular habitat, without degradation of the environment and without diminishing carrying capacity in the future. According to this criterion, if an action causes harm to the environment, where this action will be done, over the carrying capacity, it is not ethical and vice versa. Using this ethical criterion, Hardin emphasized that developing countries must avoid from causing harm to the environment which they live by increasing their population. He opposed to the immigration of excess population to United States of America from developing countries because, as he argued, this will bring about exceeding the carrying capacity of this country.

Keywords: Carrying capacity, cultural carryign capacity, consequentialist ethics, population problem, racism.

Etik Ama Otoriter Bir Kavram: “Kültürel Taşıma Kapasitesi”

Giriş

“Çevreci” deyince, genellikle çok masum, yeryüzündeki canlı yaşamına kendini adanmış, kesilen ağacın hesabını soran, türü yok olma tehlikesiyle karşı karşıya hayvanların ve endemik (yeryüzünün sadece belli bir bölgesinde yetişebilen) bitkilerin yaşamasını, laboratuardaki deney hayvanının haklarını savunan insanlar akla gelir. Çevrecilik de kendini savunamayan varlıkların haklarını ve çıkarlarını koruyan özgecil, kahramanca ve misyonerce bir faaliyet gibi görülür. Gerçekten bu çevreci imajı çok büyük ölçüde doğrudur da. ...Ancak çevreci harekete biraz yakından bakıldığında, onun içindeki bazı bakış açıları, hiç değilse bazı varlıklara karşı ilgisiz ve merhametsizdirler. Çevrecilerin ilgi ve merhametinden nasibini alamayan bu canlı türlerinde biri ve başlıcası, çevre sorunlarının sorumlusu, hatta sorunun kendisi olarak görülen “insanlar”dır (ÜNDER, 1996: 214).

Çevre, son kırk yılda üzerinde en fazla çalışılan konularından birisidir. Ülkemizde de 1980’li yıllardan, özellikle de 1990’lı yıllardan itibaren hatırı sayılır ölçüde bir çevre literatürünün oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu alandaki çalışmaların, ilk başlardaki gibi tepkisel çalışmalar olmaktan çıktığı, hatta literatüre yönelik eleştirel bir boyut kazandığı söylenebilir.¹ Bu eğilim, çevre sorunlarını daha sağlıklı bir şekilde değerlendirmeye hizmet edeceğinden, oldukça önemli bir gelişme olarak görülebilir.

Başka disiplinlerde olduğu gibi; çevre literatüründe de “iz” bırakan isimlerden söz edilebilir. Bu isimlerden birisi, “Orta Malların Trajedisi (*Tragedy of the Commons*)” makalesiyle tanınmış olan, biyolog Garrett

1 Bakınız, (ÜNDER, 1996; ŞAHİN, 2003).

Hardin'dir. Gerçi Hardin, ülkemizdeki çevre literatüründe üzerinde pek fazla durulmuş bir isim değildir;² ancak, bu durum, onun çalışmalarının değerinin azaltmamaktadır.

Hardin, kendi bakış açısından çevre sorunlarını ve bu sorunlara yönelik çözüm önerilerini dile getirme konusunda eşine az rastlanır bir şekilde açık konuşan bir kişidir. Bu durum, onun, hem tanınmasına hem de fazla tepki toplamasına sebep olmuştur. Yine de, Hardin'in 27 kitap ve 350 tane makaleyle birlikte çevre literatürüne önemli bir katkı yaptığını belirtmek gerekir.³

Hardin, "Orta Malların Trajedisi"nde geliştirmiş olduğu mantığı,⁴ değişik çevre sorunlarına uygulamıştır. Bu çerçevede Hardin'in; çevrecilik, nüfus kontrolü, kürtaj hakkı, ülkeler arasındaki göçlere sınırlama getirilmesi gibi oldukça değişik konularda yazılar yazdığını belirtmek gerekir.⁵

Onun yazılarının ana teması şudur: Eğer bir kaynak hiç kimseye ait değil ve herkesin kullanımına açık ise, orada bir trajedinin yaşanması kaçınılmazdır. Buna mani olmak için kaynaklara erişim, bir şekilde sınırlandırılmalıdır. Aynı şey ülkeler arasında da geçerlidir. Eğer bir ülke, hiçbir sınırlandırmaya tâbi tutmaksızın, kaynaklarını diğer ülkelerin kullanımına açarsa, bir başka ifadeyle, söz konusu ülkeye olan göçlerin önünde bir engel yoksa, yine bir trajedi yaşanacaktır. Eğer zengin ülkeler taşıma kapasitesi sınırlı sandallarına (bu bir metaforudur) batmak üzere olan yoksul insanları almak isterlerse, sandaldaki herkes batacaktır. Doğru olan şey, yoksul ülkelerin zengin ülkelerin sandallarına alınmamasıdır. Ayrıca insanlar, çevreye olan müdahalelerinde öncelikle kendilerini değil, üzerinde yaşadıkları çevrenin taşıma kapasitesini düşünmeli; bu taşıma kapasitesinin de sadece kendileri için değil, aynı zamanda gelecek kuşaklar için de sürdürülebilir olup olmadığını dikkate almalıdırlar.

Bu çalışmada, Hardin üzerinden yapılan bir okumayla, çevre sorunları literatüründeki otoriter bir yönelime işaret edilecektir. Buna göre; öncelikle, çevre sorunları konusunda etik olarak nasıl bir tutum alınabileceği ortaya konulacak; daha sonra, Hardin'in nasıl bir çevre etiği öngördüğü, bu etik

2 Hardin'e çalışmasında yer veren bir çalışma için bakınız, (ÜNDER, 1996: 214-244).

3 Hardin ve eşi, 14 Eylül 2003 tarihinde canlarına kıydılar. Eşi 81, kendisi ise 88 yaşındaydı. Her ikisinin de sağlığı iyi durumda değildi (HOLDEN, 2003). Hardin, yaşarken olduğu gibi öldükten sonra da konuşulacak bir şekilde bu dünyadan ayrılmıştır.

4 Hardin'in "Orta Malların Trajedisi" başlıklı makalesi, tarafımızdan tercüme edilerek Türkçe literatüre kazandırıldığından, burada geniş bir şekilde değerlendirmeye tâbi tutulmayacaktır. Makalenin tercümesi için bakınız, (HARDIN, 2003).

5 Hardin'in ekolojist, eğitici, etikçi ve çevreci kimliği üzerinden yapılmış olan geniş bir değerlendirme için bakınız, (BAJERNA, 1991).

anlayışın çevre sorunlarına uygulandığında bizleri nasıl bir sonuca götürdüğü üzerinde durulacak; son olarak, Hardin'in geliştirdiği çevre etiği üzerinde bir değerlendirmede bulunulacaktır. Sonuçta, hangi etik anlayışı benimsenirse benimsensin, çevre sorunlarına kayıtsız kalmanın mümkün olmadığı; ne var ki, Hardin'in önerdiği veya buna benzer bir çevre etiğinden hareket etmenin, insan merkezci bir etikle hareket edilmesi durumunda ortaya çıkacak bir çevreden daha iyi bir çevreyi beraberinde getirmeyeceği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

I. Etik ve Çevre

Felsefenin alt dallarından birisi, değerler felsefesi çerçevesinde "iyi veya kötü" değerleri kendisine inceleme alanı olarak seçen etik veya "ahlâk felsefesi"dir. Ahlâk, "genellikle insanların kendisine göre yaşadıkları bir ilkeler topluluğu, bir kurallar toplamı"; etik veya ahlâk felsefesi de, "ahlâktan farklı olarak, bu tür davranışları felsefi olarak inceleyen ve açıklamaya ve son çözümde değerlendirmeye çalışan felsefi soruşturma dalı[dır]" (ARSLAN, 2002: 119).

Etiğin çok önemli kavram çiftlerinden birisi, amaç-araç kavram çiftidir. Amaç-araç ayrımını şu şekilde ifade edilmektedir (ARSLAN, 2002: 129): "Bazı şeylere sahip olmak önemli veya değerli değildir. Onlar ancak başka şeylere, başka hedeflere bizi ulaştırmaya yardım ettikleri için değerli ve önemlidirler. Buna karşılık bazı başka şeyler bizzat kendileri bakımından değerli ve önemlidirler."

Bu bilgilerin konumuz açısından önemi şuradadır. Arslan (2002: 129)'in da dikkat çektiği gibi, "Ahlâkta ideal olan, muhtemelen doğru veya iyi amaçların doğru veya iyi araçlarla gerçekleştirilmesidir". Ne var ki, gerçek hayat, bu türden ideal bir duruma tekâbül etmez. Sürekli tercihler yaparız. Dolayısıyla, yaptığımız tercihlerde birisi tercih edilen birisi de vazgeçilen iki unsur var demektir. O hâlde, eğer insan her eylemi bir tercihten ibaretse, feda edilenler kimler/neler olacaktır? İşte, çevre sorunlarıyla ilgili tartışmalarda cevaplanması gereken en önemli soru budur.

İnsanın kendisiyle çevresi/dış dünyası arasındaki ilişkiyi nasıl adlandırdığı, bir başka ifadeyle, insanın kendisine mi, yoksa çevresine mi araçsal bir değer yüklediği, çevre sorunlarıyla ilgili tartışmaları takip etmek için oldukça önemlidir. Bu çerçevede, üç ayrı çevre etiğinden söz edilebilir. Bunları şöylece özetleyebiliriz: (1) İnsan merkezcilik (*anthropocentrism*); (2) canlı merkezcilik (*biocentrism*); (3) çevre merkezcilik (*ecocentrism*) (STENMARK,

2002: 136-139; KELEŞ / ERTAN, 2002: 188).⁶ Bunlardan her birisi, kendimiz ile dışımızdaki dünya arasındaki ilişkiyi anlamlandırmada bizleri farklı noktalara götürmektedir.⁷

Etik kuramlarla ilgili bir başka ayırmda da, "ahlâkî iynin ahlâkî bir davranışta, bu davranışın niyetinde veya sonucunda veya onun bizzat kendisinde bulunduğu görüşüne göre ahlâk kuramları niyetçi (*motivist*) sonuççu (*consequentialist*) veya ödevci (*deontological*) kuramlar" (ARSLAN, 2002: 130) şeklindedir. Birinci etik kurama göre, bir eylemin doğruluğu veya yanlışlığı, bu eylemi niye yaptığımıza, yani niyetimize bağlıdır. İyi niyet, bir eylemin etik bir eylem olmasını sağlamaktadır. İkinci kuramda ise bir eylemin sonucu, onun iyi veya kötü bir eylem olarak değerlendirilmesine sebep olmaktadır. Üçüncü kurama göre de, bir eylemin iyi veya kötü bir eylem olmasını, ne o eylemin sonuçları ne de o eylemi yaparken sahip olduğumuz niyet değil, sadece bu eylemin nasıl bir eylem olduğu belirlemektedir.⁸

Aşağıda, sonuççu bir etiğe dayalı olarak geliştirilen "[kültürel] taşıma kapasitesi" kavramına değinilecek ve bu kavramın bizleri ne gibi sonuçlara ulaştıracağı üzerinde durulacaktır.

II. Etik Bir Kavram: "Taşıma Kapasitesi"nden "Kültürel Taşıma Kapasitesi"ne

Hardin, "kültürel taşıma kapasitesi" geçmeden önce, "taşıma kapasitesi" üzerinde durmaktadır.

1. "Taşıma Kapasitesi" Kavramı

Hardin (1977a; 1986; 1994), Darwin'in evrim teorisinden hareketle, "taşıma kapasitesi" kavramını, "bir bölgenin çevreye zarar vermeksizin yıllarca destekleyebileceği en yüksek sayıdaki hayvan ve bitki" şeklinde tanımlamaktadır. Bir başka ifadeyle, "taşıma kapasitesi", belli bir çevredeki hayatın devamı için gerekli olan "alt sınır"ı ifade eder. Eğer söz konusu bölgenin taşıyabileceği kapasite aşılrırsa, artık çevre artan hayvan ve bitki nüfusunu besleyemeyecektir. Taşıma kapasitesi, Hardin (1994)'e göre, On

6 Başka türlü sınıflandırmalar da yapmak mümkündür. Doğacılar veya doğacı etik felsefecileri ile hümanistler veya hümanist etik felsefecileri ayrımı için bakınız, (FERMAN vd., 1999: 4. Bölüm).

7 Bu çerçevede yapılmış geniş bir değerlendirme için bakınız, (ŞAHİN, 2003).

8 Etik ile ilgili geniş bilgi için bakınız, (ARSLAN, 2002: 108-151; MENGÜŞOĞLU, 2000: 262-275).

Birinci Emir olarak telâkki edilmeli ve “taşıma kapasitesini aşmayacaksınız!” şeklinde formüle edilmelidir.

Haklı olarak şu iki soru sorulabilir: (1) Taşıma kapasitesini kesin olarak ölçmek/belirlemek mümkün müdür? (2) Taşıma kapasitesine tecavüz edilmesinin neticeleri ne olacaktır?

Hardin (1986), hayvanlarla ilgili hesaplamaların kesine yakın olduğunu ifade etmekte, dolayısıyla önerilen politikaların bu taşıma kapasitelerini dikkate almaları gerektiğini belirtmektedir.

Eğer bu taşıma kapasiteleri dikkate alınmaz ise ne olur? Hardin (1986), sonucun bir felâket olacağını belirtir: “Ne zaman ki taşıma kapasitesi aşılır, çevre bozulmaya başlar. Netice itibariyle taşıma kapasitesi, daha sonraki yıllarda düşürülür. Kontrol edilmeyen nüfus belli bir süre artmaya devam ettikçe, taşıma kapasitesi de düşmeye devam eder.” Söylemek bile gereksiz ki, taşıma kapasitesi düştükçe artan nüfus da kendiliğinden azalacaktır. Hardin, taşıma kapasitesinin aşılmasının bazen çevre üzerinde tamiri mümkün olmayan hasarlara sebep olduğunu belirtmektedir. Bu hasarların tamir edilebilmesi için binlerce yılın geçmesi gerekebileceğinden söz etmektedir. Hardin, hayvan ve bitkilerin doğru olan nüfus miktarının, belli bir çevredeki taşıma kapasitesiyle uyumlu olarak yaşayabilecek nüfus miktarı olduğunu belirtir.

Hardin (1986), hayvanlara kutsallık atfederek, onların sayısını “taşıma kapasitesi”nin üzerine çıkarma konusunda hükümetlere baskı yapan hayvan severleri de eleştirmektedir. Hayvanların, belli bir yerde taşıma kapasitesini aştığında başka bir yere nakledilmeleri şeklindeki hayvan severler tarafından getirilen öneri de, Hardin’e göre, sorunsuz değildir. Hardin, bunun hem pahalı hem de eziyet verici bir süreç olacağını belirtir. Eğer böyle bir öneri gerçekleşse bile, eninde sonunda, biyolojik bir kural olan “taşıma kapasitesi” devreye girecek, hayvanların sayısını “makul” seviyeye indirecektir.

2. “Kültürel Taşıma Kapasitesi” Kavramı

Hardin (1986), taşıma kapasitesiyle ilgili ileri sürülen görüşlerin büyük ölçüde insanlar için de geçerli olduğunu ileri sürer. Gerçi, der Hardin, hayvanlar ile insanlar arasında bir benzerlik kurulmasının Darwin’in evrim teorisini benimsemeyenler açısından kabullenilmesi zor bir şeydir; ancak bu, hakikatleri değiştirmemektedir. İnsan da biraz değişik şekilde de olsa bir taşıma kapasitesi kavramına tâbi olmak zorundadır. Eğer hem bugünkü hem de gelecek kuşakların acılarını azaltmak, mutluluklarını artırmak istiyorsak, bu zorunludur.

Hardin (1986), hayvanlar için geliştirilen “taşıma kapasitesi” kavramının insanlar için kullanılamayacağını, bu kavramın biraz değiştirilerek insanlara

uygulanabileceğini belirtir. Zira, der Hardin, hayvanların yaşadığı çevreler için belli bir "taşıma kapasitesi" hesabı yapmak mümkündür; oysa, insanlar için aynı hesabı yapmak hiç de kolay değildir. Herkesin kabul edebileceği gibi; insan, sadece karnını doyurmakla yetinen bir varlık değildir. İnsanlar karınlarını doyurmanın yanısıra, başka şeyleri yapmaktan da mutluluk duyarlar; örneğin, akşamüzeri batan güneşi seyretmek gibi. Bunun içindir ki, insan için sadece "hayat" değil, "iyi hayat" veya "hayatın kalitesi" (HARDIN, 1994) diye bir şeyden söz etmek daha doğru olacaktır. "İyi hayat"ın herkes tarafından üzerinde uzlaşmaya varılmış bir tanımı yoktur. Başkalarının malını çalmayacaksın, şeklinde hemen herkesin üzerinde uzlaştığı "iyi hayat" ilkeleri olduğu gibi; birisi için haz kaynağı ama diğeri için kaçınılması gereken bir kötü olan "içki" gibi herkesin üzerinde uzlaşmadığı "iyi hayat" pratikleri de vardır. Bir başka sorun da şudur: Aynı kişi için bile, "iyi hayat"ın tanımı, anlamı, sürekli değişmektedir.

Hardin (1986), bütün bu sorunlu yanlarına rağmen, insanlar arasında bir karşılaştırma yapmanın mümkün olduğunu, ölçü olarak tüketilen enerji miktarının kullanılabileceğini belirtir. Bu ölçünün çok sınırlı bir ölçü olduğu doğrudur, der Hardin; ancak, başka bir ölçü bulmak da mümkün gözükmemektedir. Bu açıdan bakıldığında, hem ülkeler arasında, hem ülkelerin çeşitli bölgeleri arasında, hem bölgelerin çeşitli illeri arasında, hem illerin çeşitli semtleri arasında, hem semtlerin çeşitli mahalleleri arasında, hem de mahallelerin çeşitli sakinleri arasında enerji tüketimi açısından büyük uçurumlar olduğu görülür.⁹

Hardin (1986; 1994), insanlar için "taşıma kapasitesi" yerine "kültürel taşıma kapasitesi" veya "kültürel kapasite" kavramının kullanılmasının daha doğru olduğunu belirtir. Belirtmek gereksiz ki, kültürel taşıma kapasitesi, her zaman taşıma kapasitesinin altında olacaktır. Zira insanlar, hayvanlar gibi, sadece karınlarını doyuran varlıklar değildir. Dolayısıyla, belirli bir bölgede yaşayacak olan insanlar için belirlenecek olan kapasite sınırı, hayvanlar için belirlenecek olan kapasite sınırından daha düşük olacaktır. Yine, kültürel taşıma kapasitesi, "iyi hayat"ın ölçüsü olarak maddî değerler ön plâna çıktığı ölçüde, daha düşük seviyelerde belirlenmek zorundadır (HARDIN, 1985b; 1991b; 1994). Hemen belirtelim ki, Hardin (1986), kaynakların verili ve değerlerin sabit olduğu bir durumda, kültürel taşıma kapasitesi kavramının "muhafazakâr" bir kavram olduğunu belirtir.

9 Ülkemizdeki coğrafi bölgelerin kalkınmışlık düzeyleri açısından yapılan bir değerlendirme için bakınız, (ŞAHİN, 1998).

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan da görüldüğü gibi, Hardin'in, insanlar için "kültürel taşıma kapasitesi" kavramını geliştirdiğini görüyoruz. O hâlde, şöyle bir soru sormak gerekir? "Eğer insanlar için de dünyanın sahip olduğu kaynaklar bakımından kaldıracabileceği bir sınırın olduğu kabul edilirse, ideal olan nüfus ne kadar olmalıdır ki, bu nüfus dünyanın kültürel taşıma kapasitesiyle uyumlu olsun?" Hardin (2001a), böyle bir soruyu sormadan önce cevaplandırılması gereken bir başka sorunun daha olduğundan söz eder, o da şudur: "Ne tür bir hayat?.." Bir başka ifadeyle, dünyanın "kültürel taşıma kapasitesi", "iyi hayat" veya "hayat kalitesi" konusundaki değer yargılarımızdan bağımsız değildir. Bu konuda bir uzlaşma sağlamanın zor olduğunu belirten Hardin, böyle bir belirleme yapıldığında ise tartışmaların odağında "pejoratif" bir kelime olan "seçkinciliğin" yer alacağını belirtir.

Hardin (2001a), nüfusun büyüklüğü konusunda geniş kesimler arasında bir uzlaşma sağlamanın, sadece bilimsel sorunları aşmayı gerektirmediğini, aynı zamanda keyfî kararları da gerektireceğini belirtmektedir. Bunun için olsa gerek; Hardin, tespit edebildiğimiz kadarıyla, dünyanın kaldıracabileceği bir nüfus rakamı telâffuz etmemiş, sadece sürekli olarak nüfus artışının durdurulmasının gerekli olduğunu vurgulamıştır.

Hardin (1994)'e göre, biyologlar, kültürel taşıması kapasitesinin bütün sorunlu yanlarına rağmen, daimî bir nüfus artışının mümkün olmadığını iktisatçılara¹⁰ ve sosyologlara anlatmaya devam etmelidir. Ne var ki, bunu başarabilmek için insanları aşırı büyümemenin de güzel olduğu konusunda ikna etmek gerekecektir. Hardin, bütün bu çabalar karşısında, kamuoyunun bunu ödüllendirmeyeceğinin de farkındadır. Zira, der Hardin, "Halk iyimserleri ödüllendirir; kötümserleri cezalandırır, gözardı eder".

3. Etik Bir Kavram Olarak "Kültürel Taşıma Kapasitesi"

Hardin, insanların hayatlarını sürdürebilmelerinin alt sınırının "kültürel taşıma kapasitesi" olduğunu belirlemekle, bir anlamda, çevrenin artık bir amaç değer olarak görülemeyeceğini veya bir araç değer olarak görülse bile bunun bir sınırının olduğunu ortaya koymak istemiştir. Şu hâlde, Hardin'i, yukarıda yaptığımız sınıflandırma çerçevesinde nereye koymamız gerekir? Bir başka ifadeyle, Hardin, insan merkezci bir bakış açısına mı, canlı merkezci bir bakış

10 Hardin (1994), iktisat (*economics*) ve ekoloji (*ecology*) kavramlarının "ev" anlamına gelen Yunanca "*oikos*"tan geldiğini; ancak, belli bir çevrede sadece insanlar arasındaki etkileşimi kendisine inceleme alanı seçen iktisadın, bütün canlılar ile bitkilerin çevreleriyle olan etkileşimlerini kendisine inceleme alanı seçmiş olan ekolojiden daha dar bir inceleme alanına sahip bir disiplin olduğunu belirtir.

açısına mı, çevre merkezci bir bakış açısına mı sahiptir? Kanaatimizce, Hardin, kendisi bunu açık bir şekilde ifade etmemiş olsa da, çevre merkezci bir bakış açısına sahiptir. Veyahut da şunu söylemek gerekir: Hardin'in söylediklerinin tabii neticesi çevre merkezci bir bakış açısıdır. Ayrıca, Hardin'in insanlar arasında da bir ayırım yaptığını ve bu anlamda seçkin bir tutum takındığını ilâve etmek gerekir. Yine, onun benimsemiş olduğu "çevreye duyarlı olma (*ecolacy*)" anlayışı (HARDIN, 2001e), bizleri, Hardin (1999)'in de belirtmiş olduğu gibi, neticeci bir etik anlayışa götürür.¹¹

Bu iddiamızı, Hardin'in "kültürel taşıma kapasitesi" kavramından hareketle, nüfus artışı meselesini nasıl değerlendirdiğine bakarak, ortaya koymaya çalışalım.

3.1. Malthus Haklıydı

Hardin, pek çok yazısında,¹² Malthus'un nüfus artışıyla ilgili tespitlerinde haklı olduğunu belirtmiştir.¹³ Gerçi, der Hardin (1998), Malthus, kendinden sonra gelen pek çok yazar tarafından haksız eleştirilere maruz kalmıştır;¹⁴ ancak bu durum, onun tespitlerinin doğruluk değerini azaltmamaktadır.

Hardin (1998), nüfus artışı meselesinin olmadığı bir dünyada yaşayabilmek için, kadınların doğurdukları çocuk sayısının ortalama 2,1 olması gerektiğinden söz eder. Bir başka ifadeyle, her aile veya çift, yerine birer kişi bırakmalıdır. Niye 2,0 değil de 2,1 çocuk diye bir sorunun sorulabileceğini belirten Hardin, bu oran doğumdan sonra henüz olgunluk aşamasına gelmeden meydana gelebilecek ölümler içindir, der. Hardin'e göre, eğer bir ülkedeki çocuk doğum oranları bundan yüksekse, bir nüfus artışı meselesinden söz etmek gerekecektir.

Hardin, daha sonra, pek çok çalışmada bu konuyu derinlemesine incelemiş; kadınların doğurdukları ortalama çocuk sayılarındaki artışlardan yola çıkarak, dikkatlerimizi nüfus artışı meselesine çekmiştir. Örneğin, Leon Bouvier tarafında yazılan *Fifty Million Californians?* adlı bir kitapla ilgili

11 "Taşıma kapasitesi kavramı, zaman bağımlı, gelecek yönelimli bir kavramdır" (HARDIN, 1977a).

12 Aslında bütün yazılarında demek daha doğru olur. Zira Hardin, hemen her yazısında, doğrudan veya dolaylı olarak, nüfus kontrolü meselesine değinmektedir.

13 Nüfus sorunun geçici (yani bir kriz) olmadığını, aksine kalıcı bir felâket olduğunu örnekleriyle birlikte ortaya koyan değerlendirmeler için bakınız, (HARDIN, 2001b).

14 Bu eleştirilerle ilgili olarak bakınız, (HARDIN, 1998).

belirtir. Örneğin, sandalın 60 kişilik bir kapasitesi var ve bunun da sadece 50 kişilik kısmı doluyorsa, sandala 10 kişi daha alınabilir. Ancak bu 10 kişi nasıl tespit edilecektir? Hardin, değişik alternatifler düşünülebileceğini, örneğin en iyi on kişinin sandala alınmasına karar verilebileceğini belirtir. Peki ya kalanlar? Hardin, kalanların tamamının da sandala alınması durumunda, sandalın batacağını, bunun da herkesin sonu anlamına geleceğini belirtir. Hardin, düşüncelerini şöyle dile getirir: Sandalın kaldırabileceği kapasitenin ötesine geçilmemelidir. Hardin (1974), bazı insancıkların buna itiraz edeceğini belirtir ve onlara şöyle seslenir: Eğer istiyorsan sen in, sandala senin yerine başkası binsin. Hardin, ardından da, senin yerine sandala binen kimse senin gibi insancıl olmuş olsaydı sandala binmezdi, diyerek insancıklara akıllarını başlarına toplamaları konusunda uyarıda bulunur.

Hardin (1974), bu düşüncelerinin bir sonucu olarak, gelişmiş ülkelerin, gelişmekte olan ülkelere, madde, enerji ve bilgi konusunda yardım yapabileceğini; ancak, “bilgi” dışında yardım yapmasının kabul edilebilir olmadığını belirtmektedir.¹⁶ Zira bu yardımlar,¹⁷ Hardin’e göre, gelişmekte olan ülkelerin nüfusunun artmasından başka bir işe yaramayacaktır. Oysa bu, dünyanın zaten sınırlı olan “kültürel taşıma kapasitesi”nin daha da aşılması anlamına gelir. Bunun adaletsizlik olacağını belirtenlere Hardin, aksinin daha da kötü olacağını hatırlatarak cevap vermektedir.

Hardin (1974), her ülkenin, kendi kapasitesi kadar, bir başka ifadeyle üzerinde yaşadığı toprakların kaldırabileceği kültürel kapasite kadar, nüfus artışına izin verilmesi gerektiğini belirtmektedir. Cankurtaran metaforu, Hardin’in düşüncesinde, ülkeler arası göçleri sınırlandırmak için de kullanılmaktadır. Hardin (1991b), çok az insanın hayatta kalmasına izin verecek şartlarda olan bazı ülkelerin bulunduğunu ve bu ülkelerdeki fazlalık nüfusunun henüz kültürel taşıma kapasitesi aşılmamış ülkelere göçmesinin gerektiğini belirtenlere, dünyanın her yerinde insan yaşamasının gerekli olmadığını belirterek cevap vermektedir.¹⁸ Bu fazlalık nüfus gelişmiş ülkelere göç

16 Hardin (1974), bir Çin atasözünden hareketle, yoksula “balık ver, bir gün boyunca yiyecektir; nasıl balık tutulacağını öğret, daha sonra da balık yiyecektir” ifadelerini yer vermiştir. Bu arada yoksullara verilen bilgilerin de her zaman bir faydaya değil de bir zarara dönüşebileceğiyle ilgili örnekler için bakınız, (HARDIN, 1985b).

17 Ayrıca, ona göre, ilk iki durumda ancak sıfır toplamı bir oyundan söz edilebilir. Yani, bir taraf kazanıyorsa diğer taraf kaybeder. Bakınız, (HARDIN, 1985b).

18 Hardin’e göre; dünyanın her yerinde insan yaşamak zorunda değildir. Bu bölgeleri, buralarla uyum sağlayabilecek olan hayvanlar ile bitkilere bırakmak gerekir. Eğer gelişmekte olan ülkeler tabiatın koyduğu sınırlar çerçevesinde kendilerine bir

edemeyecekse, o hâlde bu nüfusun hayatta kalması için yardım yapılamaz mı? Hardin (1991), gelişmekte olan ülkelere yapılacak yardımın, söz konusu ülkelerin nüfusunu daha da artıracığını, bunun da hem gelişmekte olan ülkelerin kaynaklarına olan talebi artıracığını hem de istenmeyen atıklarını çevreye bırakarak bu ülkelerin kültürel taşıma kapasitesinin azalmasına katkıda bulunacağını belirtir.¹⁹ Hardin'e göre, yardım politikalarına karşı çıkılması gerekir.

Hardin (2001b), nüfus artışı sorununun, örneğin bir atmosfer kirlenmesinin aksine, "yerel" bir sorun olduğunu söyler; tıpkı sokaklardaki çukurlar gibi. Ona göre: Nasıl ki, sokaklardaki çukurları doldurmak için yerel imkânları seferber ediyorsak, nüfus sorununu çözmek için de aynı şekilde hareket etmeliyiz. Dolayısıyla, araçlar yerel şartlara uygun olmalıdır.²⁰ Bir ulusun kendi etik ilkelerini başka bir ulusa empoze etmek için uğraşması ulusal egemenliği ihlâl eder ve uluslararası barışı tehlikeye sokar. Bir ulusun başka bir ulusa yapabileceği tek meşru talep, "fazla nüfusu bize ihraç ederek nüfus sorununu çözmeye uğraşma" olabilir. Hardin, bütün ulusların bunu yapması gerektiğini, zaten çoğunun da yaptığını; ancak, bazı Amerikalıların, Amerika'nın başka herkesin nüfus sorunlarını çözebileceğine inanıyor gibi gözüktüklerini belirtir. Hardin, bu kimseleri, tıpkı bilim adamları gibi, kendilerini bir özeleştiriyeye tâbi tutmaya çağırır. Bu çerçevede; genel olarak haklar, evrensel insan hakları, bireyin dokunulmazlığı, zorlama, çevrenin zorlamaları, insan ihtiyaçları, cömertlik, gelecek kuşaklara karşı sorumluluk gibi kavramların yeniden yorumlanmasının kaçınılmaz olduğunu belirtir.

Hardin (1974; 2001b), bazılarının, aslında sizler de bir zamanlar hırsızken nasıl olur da başkalarının Amerika'ya göç etmesine ve dolayısıyla cankurtaran sandalınıza binmesine engel oluyorsunuz, diye sorabileceğini ve bunu sormalarının da gayet tabii olduğunu belirtir.²¹ Hardin, kendi atalarının da

çekidüzen vermedikleri takdirde, tabiat zorunlu olarak onlara sınırları gösterecektir. Aynı şey, belli bir ülkedeki yoksul nüfus için de geçerlidir (ELLIOT, 2003).

19 ABD tarafından gelişmekte olan ülkelere yardım çerçevesinde çıkarılmış olan 480 numaralı Kamu Yasası'nın zararları küçük parçalar hâlinde tüm topluma dağıttığı ama faydaları küçük bir azınlığa aktardığı eleştirisi için bakınız, (HARDIN, 1974; 2001b). Ayrıca, dış yardım politikalarının nasıl bir "orta malı"na dönüşebileceği ve bir trajedinin yaşanabileceği hakkında bakınız, (HARDIN, 1985b).

20 Sahra çölündeki geleneksel ilişki tarzları ve günümüze kadar olan gelişmeler ile empoze edilen araçlarla bu bölgenin nasıl taşıma kapasitesini aştığına ilişkin geniş bilgi için bakınız, (HARDIN, 1977a).

21 Hardin (2001b), bir ulusun tarihine bakıldığında; önce dışarıdan birilerinin gelip oraya yerleştiklerini, daha sonra nüfusun arttığını, sıkışıklığın hissedilmeye

“hırsız” olduğunu kabul eder ancak, aradan uzun bir süre geçtikten sonra geriye dönüp birisinin kendilerine, bu toprakları sahiplerine iade edin, demesi durumunda da bazı sorunların ortaya çıkacağını belirtir. Örneğin, topraklar geriye verilirken, bu topraklar sayesinde elde edilen büyük servetler de geriye iade edilecek midir? Eğer iade edilecekse bu ne kadar adildir? Hardin, bugünden başlayarak yeni bir dünyanın kurulabileceğini,²² geçmiş didiklemenin bize bir yarar sağlamayacağını, zira servetlerimizi asıl sahipleriyle bölüşmenin adil bir yolunun olmadığını belirtir.²³

Hardin (1974)'e göre, “üremeyi ve eldeki kaynakların kullanımını kontrol etmeye yönelik gerçek bir dünya devleti olmaksızın, paylaşımcı uzay aracı (*spaceship*) etik anlayış imkânsızdır. Yakın bir gelecekte, bizim hayatta kalmamız, merhametsiz olabilirse de, bir cankurtaran etiği anlayışıyla eylemlerini idare etmemizi gerektirmektedir”.

3.3. Çözüm: “Zorlama”

Nüfus artışını azaltmak ve dolayısıyla tek tek ülkelerin “kültürel taşıma kapasiteleri”ni artırmak için ne yapmak gerekir? Hardin, bunun gönüllü olarak gerçekleşecek bir gelişme olmadığını, “zorlama (*coercion*)”nın gerekeceğini belirtir. Peki, zorlamadan ne anlaşılmalıdır?

Hardin, değişik çalışmalarında nüfus kontrolü için bir zorlamanın gerekli olduğunu belirtmektedir. Ancak, zorlamanın şekli ve niteliği konusundaki bilgileri, satır aralarında aramak gerekmektedir. Hardin (1998)'e göre zorlama, meclis çoğunluğu tarafından kabul edilen kanunların öngördüğü zorlama olmalıdır. Hardin, ideal olanın, herkesin üzerinde uzlaştığı bir zorlama olduğunu ancak, bunun oldukça zor bir yol olacağını, biraz da pratik sebeplerden dolayı demokratik çoğunluğun kabul ettiği “zorlama” yöntemleriyle yetinmek gerekeceğini belirtmektedir.

Yine, üstünkörü bir okumada Hardin'in, Çin'i örnek vermesinden hareketle, Çin deneyimine benzer bir öneriyi desteklediği sanılabilir. Ancak, Hardin, bu türden bir zorlamaya karşı gibi gözükmektedir. Hardin (1998), söz konusu kanunlarla getirilen zorlamaların değişik şekiller alabileceğini; bir

başlandığını ve kapıların dışarıya kapatıldığını söyler ve ekler: “Sınırlandırılmamış göç, yeni bir ulusu karakterize eder; sınırlandırmalar, olgun bir nüfusun işaretleridir.”

22 “Keyfi olarak belirlenmiş bir andan itibaren bir çizgi çekmek, adil olmayabilir ama alternatifleri daha da kötüdür” (HARDIN, 1974).

23 “Benim ve başka herkes için tek bir kural; dün, bugün ve yarın da aynı kural: Adalet, hissederiz ki, zaman ve mekânla birlikte değişmesin” (HARDIN, 1974).

başka ifadeyle, zorlamanın, mecazen, "havuç" yardımıyla olabileceği gibi "sopa" yardımıyla da olabileceğini söyler. O, Hitler türü bir soykırımdan yana olmadığını, "havuç" göstermenin daha yararlı olduğunu ifade eder. Kısacası, zorlama, teşvik mekanizmaları kullanılarak yapılacaktır.

Hardin (2001b), bu teşvik mekanizmalarına şunları örnek olarak vermektedir: (1) İki çocuk veya belki de bir çocuk için gelir vergisinde indirim yapılması; (2) hükûmetin, 12-20 yaş arasında çocukları olan ailelere, bu çocuklar hamile kalmadıkları sürece bir ödenek ayırması; (3) ülkeye [ABD'ne] olan göçün önlenmesi, vb. gibi.

4. Hardin'in Beklentileri

Hardin'in asıl beklentisinin, iktisatçılar başta olmak üzere, "kültürel taşıma kapasitesi" kavramını reddedenleri ikna etmek, bu kavramın bir etik standart hâlini almasını sağlamak olduğu söylenebilir.

Taşıma kapasitesi, bir yönüyle "muhafazakâr" bir kavramdır. Hardin (1994), iktisatçıların bu kavramı anlamadıklarını ancak, toplumun bu kavramı anlayacak/anlamış iktisatçılara ihtiyacı olduğunu söyler. Aslında, dünyanın sınırlı olduğu ancak, bu gerçeğe karşılaşan insanların bunu inkârâ yöneldiklerini; bu inkâm destekleyen şeyin ise teknoloji sayesinde meydana gelen gelişmeler ve bu gelişmelerin yarattığı iyimser hava olduğunu belirtir. Hardin (1994), biyologların, tabii kaynakların korunması kavramını çok garip karşılayacaklarını, oysa iktisatçılar gibi iyimserlerin ise bu kavrama ihtiyaç duyduklarını; zira onların, bir kaynak biterse yarın yenisi bulunur, anlayışıyla hareket ettiklerini belirtir.²⁴

İyimserler, dünyanın durumuyla ilgili olarak yaşanan gelişmelerin hiç mi farkında değiller? Hardin (1977b), bu soruya, "hayır" cevabını verir. Ona göre, aslında, iyimserler de dünyada kötülüklerin varolduğunun farkındadırlar. Ancak, onlar, neyin olacağını belirleyen çoğunluğun esas itibarıyla iyi insanlardan müteşekkil olduğuna inanırlar. Hardin, bu iyimserliğin doğru olabileceği bazı durumlardan söz edebileceğini; ancak, pek çok sosyal süreçte küçük bir azınlığın bütün bir süreci kesintiye uğratabileceğini belirtir.²⁵

24 Hardin, örneğin, Julian Simon ve Herman Kahn'ın 1984 yılında, "taşıma kapasitesi kavramının şimdiye kadar bir işe yaramadığı" değerlendirmesi yaptıklarını belirtmekte ve bu ifadeyi eleştirmektedir (HARDIN, 2001a).

25 Hardin (1991b), Keith Caldwell'den yaptığı bir alıntıyla, "Tanrı, yok edeceği kimseleri ilkönce iyimser yapar" demektedir.

Kötümserler, çevrenin ancak belli sayıda insanı besleyebileceğini ve bu sayının “iyi hayat”la ilgili beklentilerin artmasıyla birlikte daha da azalacağını ileri sürerler. Oysa, der Hardin (1985b; 1986), iyimserler -örneğin iktisatçıların- dünyanın kaynaklarının sınırsız olduğunu kabul ederler. Dolayısıyla, taşıma kapasitesi veya kültürel taşıma kapasitesi diye bir şeye inanmazlar. İktisatçılara göre, eğer bir alanda bir kıtlık ortaya çıkarsa, bu kıtlık, söz konusu alanda yeni bir şeylerin icat edileceğinin habercisidir. Zira, iktisatçılara göre, bir mal kıtlaşır ve buna karşılık talep artarsa, o malın fiyatı artacaktır. Bu da yeni ve daha ucuz malların bulunmasına yönelik çabaları tetikleyecektir.²⁶ Kısacası, iktisatçılara göre, “zorunluluk, yeniliğin anasıdır” (Hardin, 1986). Ne var ki, der Hardin, bu gerçeğin sadece bir parçasıdır. Hardin, bu ifadenin doğru olduğunu ancak, gelişmekte olan ülkelerdeki nüfus artışının beraberinde getirdiği baskının şiddeti dikkate alındığında, iyimserliğin yeterli olmadığını belirtmektedir.²⁷

Hardin, yaptığı açıklamalardan yola çıkarak, bazılarının kendisini “kötümser (*pessimist*) olarak değerlendirebileceğini ancak, bu sıfatı kabul etmediğini belirtir. O, belki Türkçe’ye “eleştirel” veya “tenkitçi” şeklinde çevrilebilecek “pejorist” sıfatını tercih eder. Tenkitçi, kötümser gibi pasif bir tutum almakla yetinmemekte, onun ifadesiyle, “dünyayı kalbinin sesine yakın hâle getirmek için uğraşmakla meşgûl” (HARDIN, 1977b) olmaktadır.

Hardin (2001e), iyimserlerin “ilerleme” anlayışlarını eleştirmek için, onlara Termodinamiğin Kanunlarını hatırlatmakta; buna göre, hiçbir şeyin yoktan var edilemeyeceğini, varken yok edilemeyeceğini; her denge durumunun değişmesinin bir kaybı beraberinde getireceğini belirtmekte; iyimserlerin etkinliklerinin de bu kuralların dışında gerçekleşmediğini vurgulamakta; bir yıkıma da sebep olmayan bir gelişmeden söz edilemeyeceğini ileri sürmektedir. Hardin, Termodinamik Kanunlarına²⁸ uyan bir gelişmeden söz edebilmek için, “gelişme (*development*)” sözcüğü ile “yıkım (*destruction*)” sözcüklerinin birleşiminden yeni bir kavramın türetilmesi gerektiğini ve bunun da “destruction” olabileceğini belirtir. Bu kelimenin Türkçe karşılığını bulmak zor belki ama, yıkımı da beraberinde getiren bir gelişme kavramından söz edildiğini belirtmek gerekir.

26 Burada ifade edildiği gibi, geleceğe iyimser bakan bir yaklaşım hakkında bilgi edinebilmek için bakınız, (BAST vd., 1994: 5. Bölüm).

27 Hardin (1985b), Bangladeş’in bir felâket yaşadığını ve ihtiyacı azaltmanın daha fazla ihtiyaç yarattığını belirtir.

28 Termodinamik Kanunlarından hareketle yapılan geniş bir değerlendirme için bakınız, (RIFKIN/HOWARD, 1993: 39 vd.).

Hardin (2001e), açık bir şekilde, "yeni bir muhafazakârlık" inşa etmek için çağrıda bulunmaktadır.²⁹ Bu muhafazakârlık, dünyanın sınırlılıklarını insanlara anlatmayı kendisine görev edinmelidir.³⁰ Bunun için de, Hardin (1994)'e göre, ekolojistler ile çevreciler, eğitim sistemi içinde etkin görevler üstlenmelidirler. Hardin, insanlığın menfaatinin, bilimin bu muhafazakâr tarafını, yani dünyanın kaynaklarının sınırlılıklarına işaret eden bilimsel gelişmeleri, fark etmekten geçtiğini belirtir. Bu açıdan bakıldığında, Hardin (1994)'e göre, kendisi gibi düşünenlere önemli görevler düşmektedir: Sürekli büyümenin imkânsız olduğu öğrencilere mutlaka belletilmeli, teknoloji alanındaki geçen iki yüz yıllık başarı, gözümüzü kamaştırmamalı, gerçekler, mitlerin yerini almalıdır.

Hardin (2001d) kendisini "sapkın (*heretic*) olarak niteleyenlere de cevap vermekte; sapkınların, yani alışılmışın dışında bir şeyler söyleyenlerin, tek çabasının günümüzün "çıplak kralları"na işaret etmek olduğunu belirtmekte; sapkınlığın gerçeği bize garanti etmediğini ancak, her yeni gerçeğin de sapkınlık olarak başladığını hatırlatmaktadır.

III. Değerlendirme

Değerlendirme, iki aşamalı olarak yapılacaktır. Hardin'in görüşleri, ilk olarak özetlenecek, daha sonra da kişisel kanaatlerimiz çerçevesinde bir eleştiriye tâbi tutulacaktır.

1. Hardin'in Görüşlerinin Özeti: Neticeci Bir Etik Anlayışı

Lynn (2001)'in yaptığı tasniften yararlanarak, Hardin'in çalışmalarının dört tane temayı içerdiğini söylemek mümkündür:

(1) Dünya, tabii kaynakları tüketecek, çevreye zarar verecek ve hayatın kalitesini düşürecek bir nüfus patlamasıyla karşı karşıyadır. Bunun önüne geçmek için, dünyanın nüfusunu düşürmeye yönelik yol ve yöntemlerin bulunmasına ihtiyaç vardır.

29 Hardin, doğum kontrolüne ilişkin önerilerinde de muhafazakârdır. O, fazla çocuk doğuranlara karşı olduğu gibi, tek kişiden oluşan evliliklere de karşıdır. Zira, ona göre, bir sosyal varlık olan insanın sevgiden ve aileden yoksun yetişmesi düşünülemez (ELLIOT, 2003).

30 "Büyüme, son tahlilde, çevreyle sınırlıdır" (HARDIN, 1994).

(2) Her ne kadar iktisadî olarak gelişmekte olan ülkelerdeki nüfus artışını bir istikrara kavuşturmak zor olacaksa da, ülke içine göçün azaltılmasıyla Amerika'daki nüfus artışı dengelenebilir.³¹

(3) Çok kültürlü toplumlar, kaçınılmaz olarak sosyal bölünme ve çatışmayla maluldür ve Amerika'ya olan göçün azaltılması gerekliliğinin bir başka sebebi de budur.

(4) Nüfusun büyümesini azaltmak veya dengede tutmak için, sadece çocukların sayısının değil aynı zamanda onların kalitesinin/niteliğinin de kontrol altına alınmasını mümkün kılacak bir ilkeye ihtiyaç duyulmaktadır. Lynn belirtmemiş olsa da, bu ilke, "kültürel taşıma kapasitesi"dir.

Hardin, pek çok kere, kendisinin neticesi bir etik savunduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir.³² Buna göre, *a priori* iyiler yoktur, bir eylemin iyi veya kötü olup olmadığını değerlendirmek için, söz konusu eylemin çevrenin kültürel taşıma kapasitesine yaptığı etkilere bakmak gerekir.³³ Sonuçları da dikkate alırken de, bir eylemin, sadece bugünkü kuşaklara yönelik etkilerini değil, aynı zamanda gelecek kuşaklara yönelik etkilerini de dikkate almak gerekecektir (BAJERNA, 1991).³⁴

31 Aslında Hardin (1999), tek bir dünya devleti söz konusu olsaydı, göçlerin nüfus kontrolüne olumsuz etkileri konusunda endişe dumanının gerekemeyecekti, der ve ekler: Ne var ki, devletler sürekli bölünmektedir.

32 Örneğin bakınız, (HARDIN, 2001b). "Cehenneme giden yol iyi niyet taşlarıyla döşelidir" diyen Hardin, ABD'nin dış yardım politikalarının bu çerçevede değerlendirilmesini önerir. Bu çerçevede yaptığı bir değerlendirme (HARDIN, 2001b), "Hindistan'a nasıl zarar verilebilir?" diye sormakta ve "sadece yardım göndererek" cevabını vermektedir. Hardin, "gelecek kuşakların hatırına, toprakların gerçekçi taşıma kapasitesinin ötesine geçmiş olan herhangi bir nüfusa hiçbir zaman gıda göndermemeliyiz" kanaatindedir. Buna karşın; Goklany (2001: 94), ihtiyatlılık ilkesinden hareketle yapılan şeyleri eleştirmekte ve "cehenneme giden yolların iyi niyet taşlarıyla döşeli" olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. İhtiyatlılık ilkesi çerçevesinde Hardin gibi düşünenlere yöneltmiş bir eleştiri için bakınız, (GOKLANY, 2001).

33 "Neticesi etiğin temeli şudur: Bir eylemin etik olup olmadığı, eylemin yapıldığı zamandaki sistemin durumu tarafından belirlenir. Ekoloji, dünyaya ilişkin sistem temelli bir bakış açısı, neticeci bir etiği talep eder" (HARDIN, 1977a). Sisteme yapılan müdahalelerin istenmeyen ve tamiri mümkün olmayan pek çok neticeyi meydana getirmesi mümkündür; yoksulluk alanlarının temizlenmesi, kentsel geliştirme ve pek çok refah projesi gibi (HARDIN, 1985b). Ayrıca bakınız, (HARDIN, 2001d).

34 Hardin, kendi etik anlayışını takdim ederken, bazen durumcu (*situationist*) bazen de neticeci (*consequentialist*) etik ifadelerini kullanmaktadır. Sürekli atuf yaptığı isim,

2. Hardin'in Eleştirisi

Hardin'in, Harrison (1993)'un belirttiği gibi, belki de çevre literatüre yapmış olduğu en önemli katkı, mülkiyet haklarının güvence altına alındığı durumlarda orta malların trajedisine rastlanmadığı iddiasıdır (HARRISON, 1993: XVIII Bölüm). Aynı şey devlet mülkiyet için de söylenebilir. Zira özellikle gelişmekte olan ülkelerde devlet, bazen irade eksikliği bazen de personel yokluğu sebebiyle sahip olduğu kaynaklarını, örneğin ormanlarını koruyamamaktadır.³⁵ Bu da zamanla söz konusu kaynakların elden çıkmasına, bir trajedinin yaşanmasına sebep olmaktadır.³⁶

Bu katkı bir yana bırakılırsa; Hardin'in görüşleri pek çok yönden eleştiriye açık gözükmektedir. Şimdi bunlardan bazısına kısaca değinelim.

1. Bir eylemin sonuçları hakkında yorum yaparken, "Şu hâlde bu çevre sorunun etkileri neler olacaktır?" türünden bir sorunun iktisatçıların tahlillerinde yer almadığı şeklindeki Hardin tarafında ileri sürülen iddia, gerçeği tam olarak yansıtmaz. Zira insanlar, bir tercihte bulunurlarken, sadece faydalarını dikkate almazlar, aksine hem faydaları hem de maliyetleri dikkate alırlar. Ne var ki, maliyetsiz yarar olmayacağından, marjinal faydası marjinal maliyetten fazla olan şeyi, tercih ederler. Eğer kastedilen hiç zarar vermemekse, bu zaten mümkün değildir.

Ayrıca, iddia edilenin aksine, davranışlarımızın iktisadî açıdan değerlendirilmesinde doğrudan doğruya ortaya çıkan etkilerin yanısıra, dolaylı olarak ortaya çıkan etkileri de dikkate almayı öneren iktisatçılar olagelmıştır. Örneğin Bastiat (SKOUSEN, 2003: 67), bir çocuğun cam kırması ve buna bağlı olarak hareketlenen iktisadî hayat hakkında yaptığı iktisadî tahliller çerçevesinde, iyi bir iktisatçının bir iktisat politikasının sadece görünen sonuçlarını değil, aynı zamanda görünmesi gereken sonuçlarını da hesaba katması gerektiğini belirtmiştir. Bunun, pekâlâ gelecek kuşakları da dikkate alan bir duyarlılığı ifade ettiği söylenebilir.

durumcu etiğin en önemli sözcüsü Joseph Fletcher'dır. Bu etik anlayışı hakkında geniş bilgi için bakınız, <http://www.the-highway.com/articleJan02.html>.

35 Bu tür sorunları, piyasa ekonomisinin başarısızlıkları olarak gören ve bir başarısızlığın sebebi olan şeyden sebep olduğu sorunu çözmesini beklemenin doğru olmadığını ileri süren; bu çerçevede, ilgili literatürde alâkadarlar yaklaşımı olarak da ifade edilen bir yaklaşımı orta malların trajedisinin yaşandığı alanlarda bir çözüm olarak takdim eden bir yaklaşım için bakınız, (BROOK, 2001: 611 vd.).

36 Bu çerçevede, devlet mülkiyetinin sebep olduğu trajediye dikkat çeken ve Osmanlı toprak sistemi ile bu anlayışın günümüzdeki uzantılarını eleştiren bir değerlendirme için bakınız, (ÇAKMAK, 2003).

2. Eğer çevrenin taşıyabileceği bir kapasite var ve bu insanın hayat kalitesiyle yakından ilişkiliyse, o hâlde sadece insan nüfusunun azaltılması yetmeyecektir, aynı zamanda hayat kalitesi yüksek olan ülkeler de hayat kalitelerini yükseltmemelidir. Zira, uzun vadede nüfus sabit kalsa bile kaynaklar sınırlı olduğundan aynı sayıda insanın daha fazla talepte bulunması, yine çevre açısından bir trajediye yol açacaktır. Buradan hareketle, meselenin sadece bir sayı meselesi olmadığını söylemek gerekir.

3. Çevrenin bir kültürel taşıma kapasitesine sahip olduğunu kabul etsek bile, bunun hesaplanmasının hiç de kolay olmadığını belirtmek gerekir. Aslında bunu, Hardin de itiraf etmektedir. Öyle ki, Kaos teorisi çerçevesinde yapılan tahlillere bakıldığında; geleceğin önceden belirlenebilir olma özelliğine ilişkin endişelerin arttığı bir dönemde, kültürel taşıma kapasitesini belirlemek oldukça zor olsa gerektir.³⁷

4. Sosyo-biyologlar, beşerî olmayan toplulukların davranışlarından hareketle, insan davranışlarına ilişkin bazı dersler çıkarılabileceğini düşünürler. Ne var ki, beşerî topluluklar ile beşerî olmayan topluluklar arasında önemli farklılıklar vardır. Örneğin, beşerî olmayan topluluklar sadece bir ekonomiye sahiptir; oysa beşerî toplumlar, hem bir ekonomiye hem de bir yönetime sahiptirler.³⁸ Gerçi, bazen, beşerî olmayan sosyal türler için de beşerî toplumlardakine benzer hiyerarşilerin var olduğunu görmek mümkündür. Ama "genel bir kural olarak, beşerî olmayan sosyal türler, bu tür hiyerarşik yapılara sahip değildir. ...[Oysa] beşerî topluluklar, her zaman hiyerarşik (emir-kumandaya dayalı) yapılar ile hiyerarşik olmayan yapıların bir karışımına sahiptirler" (TULLOCK, 1994: 6).³⁹

37 Örneğin, belirlenirliğin etkisi altında araştırmaları yürüten ve elde ettiği sonuç karşısında şaşırın Albert Einstein, "Allah, kumar oynuyor olamaz!" ifadesiyle şaşkınlığını ortaya koymuştu. Bakınız, (DÜZGÖREN, 1999: 23). Brezilya'da bir kelebeğin kanat çırpmasının Teksas'a varınca bir kasırganın çıkmasına sebep olduğu şeklinde ifade edilen kelebek etkisinden hareketle kültürel taşıma kapasitesinin öngörülemezliği de söylenebilir. Kelebek etkisi hakkında bakınız, (GLEICK, 2000: 1-30). Kaos hakkında ayrıca bakınız, (RUELLO, 1999).

38 "Büyük beynin insanoğluna sağladığı büyük esnekliğin, çözülmesi için yönetimin zorunlu olduğu sorunları ortaya çıkardığı söylenebilir. Daha az esnek sosyal türler, yönetimsiz sorunlarının üstesinden gelebilir" (TULLOCK, 1994: 6).

39 "Stalin yönetimindeki Rusya gibi görünüşte yekpare bir örgütlenmede bile, Ruslar arasındaki etkileşimin hatırı sayılır ölçüde önemli bir bölümünün, yukarıdan aşağıya doğru dayatılmadığı bilinmektedir. Bu davranışlar işbirliğine dayalı davranışlardı. Bu işbirliği (ortaklık), yukarıdakilerin isteklerinin tam karşısında olabilir. Örneğin karaborsa, hükümet önlemek için oldukça titiz çalışmalar yürütmesine rağmen,

5. İktisadî bir sistem olarak piyasa ekonomisinin kabul edilmesi durumunda, kültürel taşıma kapasitesinin tespitinin imkânsız olacağını belirtmek gerekir. Zira piyasa, "kendiliğinden işleyen bir süreç", "basit olmak yerine karmaşık", öngörülebilir olmak yerine öngörülemez", bir merkez tarafından yönetilmeyen bir olgudur. Şu hâlde, "piyasa için, sonuç yönelimli faydacı bir etkin öngördüğü anlamda doğrusal, deterministik (belirlenimci) ve nihai bir amaç fonksiyonu ve bu amaç fonksiyonu ile ilgili kesin bir genel denge durumu tanımlamak imkânsızdır" (GÜVEL, 2002: 70).

6. Ayrıca, belirli yöntem ve maliyetleri dikkate almak suretiyle önceden bilinen sonuçları en çoğa çıkarmak -örneğin, belli bir nüfus için hayat kalitesini olabildiğince yükseltmek- için kararlar alarak davranmanın mümkün olduğuna inanan neticeci etik anlayışı, tarihî tecrübeye bakılırsa, başarısız olmuştur. Bunun en tipik örneği, eski Sovyet deneyimidir.⁴⁰

7. Hardin, insanların etik olarak iyi olarak gördükleri şeyleri yaptıklarında karşılaşabilecekleri sorunlara, yani insanların hayatlarını sürdürebildikleri çevreye verdikleri tahribata, dikkat çekmektedir (ELLIOT, 2003). Ne var ki, çevreye hiç etki yapmayalım dediğimizde de, aslında, "elimiz kolumuz bağlı öylece kalakalmamızı istediğimiz" gözden kaçmaktadır.⁴¹

8. Eğer gelecek kuşakları da dikkate aldığımızda, gelişmekte olan ülke insanların gelişmiş olan ülkelere göç etmesi, gelişmiş ülkelerin kültürel taşıma kapasitelerinin aşmasına sebep oluyor diyorsak; gelecek kuşakları dikkate alarak, gelişmekte olan ülkelerin, gelişmekte olan ülkelerdeki tabii kaynakları tüketmesine (ithal etmesine) mani olunması gerekir. Zira bu, gelişmekte olan ülkelerin kültürel taşıma kapasitelerini düşürmektedir.⁴²

Sovyet ekonomisinde önemli bir yere sahipti. Ekonominin hukukî bölümü içinde bile, birçok ortak davranış bulunmaktaydı. Yöneticilerin her biri, yukarıdan bir emir verilmediği hallerde de, birbiriyle ilişki kurabiliyorlardı; ne var ki bu ilişkiler, Politbüro'nun çok genel düzeydeki plânlarıyla uyuyordu" (TULLOCK, 1994: 6-7).

40 Bu görüş doğrultusunda geniş bir değerlendirme için bakınız, (de SOTO, 2002: 19 vd.).

41 Bilindiği gibi; başta Kızılderililer olmak üzere bazı insan topluluklarının çevreye hiç zarar vermediği ileri sürülür. Oysa -teorik olarak- eğer Kızılderililerin çevreye hiçbir zarar vermediğini ileri sürüyorsak, aslında, onların hiçbir şey yapmadan öylece yaşadıklarını ve dolayısıyla, Kızılderililerin bir tarihe sahip olmadıklarını söylediğimizi bilmemiz gerekir. Bu düşünceden hareketle, Kızılderililerin çevreye hiç zarar vermedikleri iddiasının bir eleştirisi için bakınız (ANDERSON, 1996).

42 Gerçi, buna, gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelere ithal ettiği tabii kaynaklara bir bedel ödediği söylenerek bir cevap verilebilir. Ne var ki, aynı şey.

9. Hardin (2001c)'in Hindistan ile Çin arasında bir karşılaştırma yapıp Çin'den yana tavır koyması da eleştirilebilir. Hardin, Çin'in dış yardım almadığı için nüfus artışı sorununu hallettiğini belirtmektedir.⁴³ Ancak, bu tek yönlü bir değerlendirmedir. Oysa Çin, başka pek çok açıdan Hindistan'la karşılaştırılamayacak kadar geri durumdadır. Örneğin Çin, bugün bile tek parti tarafından yönetilen bir ülkedir. Oysa Hindistan, Hardin'in şikâyet ettiği çok kültürlü bir yapıya sahip olsa da, evrensel ölçülerde iyi işleyen bir demokrasiye sahiptir. Bunun Hardin için önemli bir değer olmadığı anlaşılmaktadır.

10. Hardin (2001c), insanoğlunun uzun vadeli yararları dikkate alındığında, bugünkü kuşakların bazı fedakârlıklar yapması gerektiğini; bunun, kültürel taşıma kapasitesini kutsallaştırmak anlamına gelmediğini ancak böyle bir kavrama başvurmaz isek, gelecek kurakların menfaatlerinin korunamayacağını belirtir.⁴⁴ Kanaatimce, tanımı tam olarak yapılamayan, gelecekteki bir "evrensel yarar" uğruna, bugünkü kuşakların menfaatlerinin feda edilmesi, daha güçlü gerekçelere ihtiyaç duymaktadır.⁴⁵

11. Hardin, kültürel taşıma kapasitesinin bizi götüreceği noktayı şöyle ifade etmektedir: "Muhtemel en düşük düzeydeki konfor düzeyinde insanoğlunun sayısını en çoğa çıkarabilir veya çok daha küçük bir nüfus için hayat kalitesini en uygun hâle (optimal düzeye) çıkarmak için uğraşabiliriz" (HARDIN, 1991b). Hardin, birinci seçeneği reddetmekte, açık bir şekilde daha küçük bir nüfus için daha kaliteli bir hayattan yana tavır sergilemektedir. Ne var ki, Hardin, bu "daha küçük bir nüfus" ifadesindeki nüfusun, kimlerden

gelişmekte olan ülkeler için de söylenebilir. Zira, gelişmekte olan ülkelerin insanları da gelişmiş ülkelere gittiğinde tamamıyla "bedavacı" konumunda değildirlir. Belki, örneğin usulî (yönteme ilişkin) adalet (bkz. BARRY, 2003: 6. Bölüm) açısından, sosyal yardım politikaları bir eleştiriye tâbi tutulabilir. Ancak, genel bir kural olarak, ABD'ne göç edenlerin tamamıyla "asalak" bir hayat sürdürdüğünden söz edilemez.

43 Bu başarının bile sorunsuz olduğunu söylenemez. Örneğin Skousen (2003: 86), bu politikanın beraberinde getirdiği sonuçları, biraz farklı bir şekilde şöyle ifade etmektedir: "...tek çocuk politikası Çinliler için son tahlilde ne anlama geliyor (...):

Erkek kardeşleri yok

Kız kardeşleri yok

Erkek yeğenleri yok

Kız yeğenleri yok

Amcaları/dayıları yok

Halaları/teyzeleri yok

Ve dört büyükanne-büyükbaba ile ana-babanın üstüne titrediği tek çocuk!"

44 "Taşıma kapasitesinin, gelecek nesil yönelimli bir etiğin önemli analitik taleplerini karşıladığını düşünüyorum" (HARDIN, 2001b).

45 Bu çerçevede yapılan bir eleştiri için bakınız, (ERKÂN, 2002).

oluşacağını açık bir şekilde belirtmemektedir. Kişisel kanaatimiz o ki, bu nüfus, ülke düzeyinde düşünüldüğünde zengin Amerikalılardan, etnik köken itibariyle düşünüldüğünde ise zengin Anglosaksonlardan (HARDIN, 1992) oluşmaktadır.

12. Hardin (1991), demokratik geçiş teorisi çerçevesinde, artan zenginlikle birlikte kadınların doğurganlıklarının azaldığını, eğer gelişmekte olan ülkeler de zengin olurlarsa nüfus artışı meselesinin azalacağını belirttikten sonra; son elli yıllık deneyimin bu yaklaşımı doğrulamadığını, gelişmiş ülkelerdeki nüfus azalırken, gelişmekte olan ülkelerdeki nüfusun arttığını belirtmektedir. Hardin, eskilerin, "zengin daha zengin olurken, yoksul çocuk sahibi olur" ifadesinin demokratik geçiş teorisinden daha doğru olduğunu belirtmektedir. Kanaatimizce, Hardin'in deneyim tarafından doğrulandığı dediği şey, gerçekleri yansıtmamaktadır. Sadece Türkiye'nin son elli yıllık nüfus artışı rakamları bile, Hardin'in iddialarını çürütmek için yeterli olabilir.⁴⁶ Zira, nüfus artış oranları sürekli azaltılmaktadır. İktisadî gelişmeyle birlikte çocukların hem bir ucuz emek kaynağı hem de yaşlılık döneminde ebeveynlerine bakan bir sigorta olarak görülmesi olgusu, yavaş yavaş ortadan kaybolmaktadır (KÜNTAY vd., 2001: 21).⁴⁷ Ayrıca belirtmek gerekir ki, BM verilerine göre, bugünkü eğilimlerin devam etmesi durumunda bile, dünya nüfusunun 2100 yılında 11 milyar düzeyinde dengeleneceği tahmin edilmektedir (LOMBORG, 2001: 64).

13. Hardin (1991b; 2001b), bir nüfus meselesinin olduğunu ve bunu yapmak için bir diktatörün seçilip fazla olan nüfusu kurşuna dizdirmesi konusunda yetkilendirilebileceğini ancak, böyle bir çözümün sadece teorik olarak işleyebileceğini; oysa insanın (Aristo'dan mülhem ifadeyle) "siyasî bir hayvan" olduğunu, bunun için de eli kolu bağlı beklenemeyeceğini belirtmektedir.⁴⁸ Hardin, daha önce de belirttiğimiz gibi, demokratik süreçlerle

46 Bu konuyla ilgili olarak yapılmış oldukça kapsamlı bir çalışma için bakınız, (ATALAY vd., 1993).

47 Hardin (1991b)'in bu yaklaşımı benimsemediğini ve eleştirdiğini belirtelim.

48 Hardin (1985b), bir soykırımın, insanlığı yeni bir karanlık çağa götüreceğini, etik ve siyasî açıdan yıkıcı olacağını; bu sebeple, nüfusla ilgili bütün teorilerde taşıma kapasitesi kavramının esas alınması gerektiğini belirtir. "Herkesi öldürmemiz gerekli değildir; yeni bedenlerin bu kadar hızlı bir oranda üretilmeyeceği konusunda emin olmak zorundayız. Örneğin, her iki yerine sadece tek bir çocuğun doğmasına izin veren bir program kabul edilebilir." "Bu sancılı olabilir ama savaş değildir. Batu dünyasının üyelerinin nüfusun gerçeklerle uyumlu hâle getirilmesiyle ilgili duyacağı ızdırap, insan hakları kavramımızı gözden geçirmek ve esaslı bir şekilde değiştirmek mecburiyetinden kaynaklanmaktadır. ...Bu yeniden gözden

belirlenecek bir “zorlama”dan yanadır. Ne var ki, pratikte değilse bile teorik olarak, meclis çoğunluklarının kendi “iyi hayat” anlayışları çerçevesinde, kişilerin ne kadar çocuk sahibi olmaları gerektiği gibi oldukça özel bir alana keyfi bir şekilde karışabilecekleri, örneğin kamu yararını gözetmek adına yapılacak bir sınırlandırmanın bir hakkı ortadan kaldırmaya kadar varabileceği söylenebilir. Hardin’in hayatın kutsallığı kavramına da karşı çıktığı dikkate alındığında, örneğin, bir meclis çoğunluğunun hayat hakkını ortadan kaldıran kararlar alabileceği söylenebilir.

14. Yine şunu da belirtmek gerekir ki, Hardin (2001b), Çin’i örnek vererek ve Çin’de hamile kalan bayanlara yapılan baskı⁴⁹ ile Batı’da yere izmarit atan kimselere yapılan baskı arasında bir paralellik kurarak, nüfusun bir “zorlama”yla kontrol altına alınmasını önerir. Ne var ki, Hardin’in gözden kaçırdığı bir nokta vardır: Çin’deki “zorlama”nın ardındaki irade, halkın iradesi değil bir kişinin veya küçük bir grubun iradesinden başka bir şey değildir. Hardin’in Çin’in dışında örnek ver(e)memiş olması da, kanaatimizce, düşünülme değeridir.

15. Hardin (1974), önceleri, bilgilerin dışında dış yardımın yapılamayacağını belirtmişti. Daha sonraki bir yazısında (HARDIN, 2001b), artık fikirlerin bir ülkeden başka bir ülkeye gitmesi için insanların fizikî olarak göç etmeleri de gereksizdir, der. Oysa insanların buldukları ortamlarla, yetişme tarzıyla fikirler arasında bir ilişki yokmuş gibi düşünülmüştür. Eğer öyle olsaydı hayatın kalitesi gibi kavramlar icat edilmez ve değişik yerlerdeki hayat kalitelerinin farklı olduğu ileri sürülmezdi.

16. Hardin (2001a), her ne kadar tabiatın kutsallığını reddetse de, kendisini yer yer tabiata yönelik bir romantizm içinde bulmaktadır: “Medeniyeti korumak için, tarımın ve çevrenin dilini anlamak için onun şehirleşmiş sakinlerini eğitmemiz mecburidir. İnsanlar, düşüncelerinde ‘çevreye karşı duyarlı’ hâle gelmelidirler”. Aynı romantizmi, Almanya’da Hitler yönetiminin çevreye ilişkin çıkardıkları kanunlara hâkim olan dilde de görmek mümkündür.⁵⁰ Bu değerlendirmeyi, Hardin’in nüfus politikasına yönelik

geçirmede kültürel taşıma kapasitesine ilişkin geniş kavram, merkezî bir rol oynamalıdır” (HARDIN, 1991b).

49 Hardin (2001b), Çin deneyiminden hareketle, küçük birimlerdeki mahcubiyet duygusundan nüfus kontrol aracı olarak yararlanılabileceğini belirtir. Ona göre, bu yöntem, “herkes, başka herkesin cebinden geçindiği zaman işe yarar”. Buna göre; nüfusu 150’yi geçen birimlerde mahcubiyet yerine “karşılıklı olarak üzerinde uzlaşma sağlanmış bir zorlama”ya başvurulması zorunludur.

50 Bu kanunlarla ilgili olarak geniş bilgi ve bu çerçevede yapılmış bir eleştiri için bakınız, (FERRY, 2000: 134 vd.).

önerileriyle birlikte dikkate almak, Keleş (1997: 199)'in Hardin için yapmış olduğu "eko-faşist" nitelemesini haklı çıkarır gibi gözükmektedir.

17. Hardin'in görüşleri, soy ıslâh edici (*eugenic*) çalışmaları da gündeme getirmektedir. Lynnn (2001)'in dikkat çektiği gibi: Paul Ehrlich, gelişmiş ülkelerin nüfuslarını azaltarak, dünya nüfusunun azalmasına katkı yapmaları gerektiğine işaret etmektedir. Hardin, zengin ülkelerin insanların daha zeki olduklarını söyleyerek, bunun soy ıslâhını engelleyici bir etki yapacağını belirtir. Ona göre çözüm, her ülkenin, nüfusunu kendi sınırları içinde istikrara kavuşturmasıdır. Hardin, Sıfır Nüfus Büyümesi hareketine de, üniversite mezunlarına hitap ettiği ve bunun da eğitilmiş insanların daha az çocuk yapmalarına ve dolayısıyla soyun bozulmasına sebep olacağı için karşı çıkmıştır.

Hardin (1998)'in sadece doğurganlığın kontrol altına alınmasıyla yetinmediğini görmek gerekir. O, çocukların sayısını azaltmak yanında, Gresham Kanunu'ndaki ("Kötü para iyi parayı kovar")⁵¹ ifadeleri biraz değiştirerek, "kötü" insanların doğurganlıklarının önüne geçilmesi gerekir, der. Hardin, her ne kadar bu nitelendirmeyi yapmasa da, verdiği örneklerden yola çıkarak, "kötü" insanların gelişmekte olan ülkelerin insanları ile Amerika'ya göç eden insanlar olduğu anlaşılmaktadır.⁵²

18. "Orta Malların Trajedisi"ndeki akıl yürütmesinden dolayı, Garrett Hardin'in özel mülkiyeti esas alan kapitalist sistemi benimsediği, devlet mülkiyetini esas alan sosyalist sistemi reddettiği; bu sebeple, kapitalizmin bir savunusunu yaptığı söylenebilir. Ne var ki, böyle bir yargı, gerçeği tam olarak yansıtmayacaktır. Zira Hardin, özel mülkiyet konusunda kesin bir tercih yapmış gibi gözükmemektedir. Onun için önemli olan, orta mallarına girişin sınırlandırılmasıdır;⁵³ bu sınırlandırma özel mülkiyet yoluyla olabileceği gibi devlet mülkiyet şeklinde de olabilir (HARDIN, 1985b). Ayrıca, belirtmek gerekir ki, özel mülkiyeti savunduğu durumlarda da, mülkiyet hakkını mutlak bir hak olarak değil sorumluluğu da kapsayan bir hak olarak ele almıştır. Bir

51 Hardin'in Gresham Kanunu ile ilgili olarak yaptığı değerlendirmelerin tamamını görmek için bakınız. (HARDIN, 1977b).

52 Hardin, dış göçün gelişmiş bir ülke için ulusal intihar, artan nüfusla birlikte dış göçün savunulması ise insan türünün intiharı anlamına geleceğini belirtir. Bakınız. (HARDIN, 1985b; 1998).

53 Zira, ona göre, trajedi, "orta malları"ndan değil, orta mallarına girişin serbest olmasından kaynaklanmaktadır (HARDIN, 1977a).

başka ifadeyle, Hardin (2001a), “ürünlerden menfaat sağlayanlar, yan ürünler için de sorumluluk üstlenmelidirler” kanaatindedir.⁵⁴

Yine, bir başka yazısında Hardin (1998), John Locke’tan bu yana geliştirilmiş olan bireyselliliğin açık talepleriyle nüfus kontrolünün bağdaştırılıp bağdaştırılmayacağını sormakta ve bu iki gereklilik arasında önemli bir çatışmanın olduğunu; medeniyetin hayatta kalmasının, bizleri, bugün bireysel haklara attığımız gücü önemli ölçüde değiştirmeye zorunlu kıldığını belirtmektedir: “Sosyal devrim acılı olacak ama, düşünceme göre, engellenemeyecek.” Hardin, bu çalışmasındaki açık tutumuyla, asıl meselesinin bireysel hak ve hürriyetler olmadığını; her ne kadar kimlerin ve kaç kişinin hayatta kalacağını açık bir şekilde ortaya koymamış olsa da, hayatta kalmanın daha önemli olduğunu belirtmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Hardin’in bir piyasa ekonomisi taraftarı olduğunu söylemek zordur. Kendi amaçları için mülkiyet hakkını önemsiyor olması,⁵⁵ onu, mülkiyet hakkını temel haklar arasında gören liberallerle aynı kefeye koymamız için yetmemektedir.

Hardin (1998), aynı çalışmanın devamında, hür teşebbüse sorgusuz sualsiz güven duymanın, beraberinde getireceği sonuçlara dikkatlerimizi çekmektedir. Ona göre hür teşebbüs, taleplerin kısılmasına değil aksine artırılmasına dayalı olarak işler. Aksi hâlde rekabetin anlamı kalmayacaktır. Hardin, rekabetin, uzun dönemde talep sahiplerinin intiharı anlamına geldiğini de belirtir. Bu açıdan bakıldığında, der Hardin, ekolojik yönelimli vatandaşlar rekabetçi ortamda zarardadırlar. Bu ifadelerin de kapitalist sisteme yönelik ciddi eleştiriler içerdiğini belirtmek gerekir.

Hardin (1998), nüfus kontrolü konusundaki görüşlerini ileri sürerken de, bireyin, bir bütün olarak topluluğun menfaatleri için doğurganlığını sınırlandırmak zorunda olduğunu belirtir. Burada da sınırlandırma gerekçelendirilirken, bireyin, toplumun menfaatlerine feda edildiği ve bunun da kapitalist sistemle pek bağdaşır olmadığı söylenebilir. Hardin (1998)’e göre; “topluluk menfaati, bireysel arzuların önünde gelir”; “kendi kendini yiyen insanlığın ortadan kaybolmasını önlemek için, geçen üç yüz yılın hâkim dininden -Locke’cu bireysellilikten- kurtulmalı ve yeni -ama aslında oldukça eski- topluluğa kendimizi adamalıyız”. Ayrıca, Hardin (1998)’in “evrensel

54 Ayrıca belirtmek gerekir ki, Hardin (1985b), özel mülkiyetin hava ve su kirliliği gibi konularda uygun bir seçenek olmadığı, onun yerine sosyalist bir düzenlemenin gerekli olduğu kanaatindedir.

55 Zira, Hardin, bir Darwin takipçisi olarak, “adaletsizliğin, tamamen yok olmaktan daha iyi olduğunu” kabul etmektedir. Bakınız, (HARDIN, 1998). “Mutlak adalet, tam bir felâkettir” (HARDIN, 1974).

insan hakları"na da karşı olduğu anlaşılmaktadır. Aksi hâlde, belli bir bölgede nüfus kontrolü konusunda elde edilen başarının, dünyanın başka bir yerindeki ulusların başarısızlıkları yüzünden bir anlam ifade etmeyeceğini belirtmektedir.⁵⁶

Hardin (1977b), iyimserliğin bireysel hürriyeti ve laissez-faire kapitalizmini gerekçelendirdiğini ifade etmektedir. Zira, bilindiği gibi, laissez-faire kapitalizmde bireysel çıkarların peşinden koşmak, nihaî olarak toplumsal çıkarı da sağlayacaktır. Hardin, buna itiraz etmektedir. Başka bir yerde Hardin (1977b), Adam Smith'in düşüncesinde ilâhî Tanrı'nın yerini "ilâhî laissez-faire"nin aldığını ifade etmektedir. Bu görüşlerinden hareketle, Hardin'in bir liberal olmadığını⁵⁷ ve dolayısıyla kapitalist sistemin bir savunusunu yapmadığını, ayrıca liberallerin benimsediği insan merkezci bir etik anlayışa bağlı kalmadığını söyleyebiliriz.⁵⁸

19. Eğer Hardin liberal değilse, toplumu ve toplumsal yararı ön plâna çıkıyorsa, örneğin "sosyalist" olarak nitelendirilebilir mi? Kanaatimizce, bu soruya da olumlu cevap vermek mümkün değildir. Zira Hardin, bireyi de yok sağlamamaktadır. O, "devlet", "ulus" veya "topluluk" gibi kavramların karar alamayacağını, kararı alanların "bireyler" olduğunu belirtir (HARDIN, 1985a).⁵⁹ Sosyalist sistem, Hardin'e göre, pratik de değildir.

Ne var ki, Hardin'in bireyi, "taşıma kapasitesi"ni dikkate alan veya "kültürel taşıma kapasitesi" çerçevesinde hareket eden bir "birey"dir. Etik açıdan bakıldığında; Hardin'in anlayışındaki birey, çevreden önce gelmez; o, kendisini "eş merkezli (*homocentric*)" (HARDIN, 2001c) olarak tanımlamaktadır. Gerçi, Hardin, kendisini doğa severlerden ve dolayısıyla çevre merkezci bir etikten ayrı tutmakta ve insanoğlu olmaksızın dünyanın korunmasının savunulamayacağını belirtmektedir. Ne var ki, Hardin'in görüşlerini bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, onu insan merkezci bir etiğe sahip birisi olarak değerlendirmek mümkün gözükmemektedir. Eş merkezli kavramı, aynı merkeze sahip anlamına gelmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Hardin, insan ile çevre arasında bir denge kurmak, her ikisini aynı kefeye koymak istemiş gibi gözükmektedir. Yani, ikisi arasında bir öncelik-sonralık ilişkisi

56 Hardin, kimin ne kadar çocuk yapması gerektiğine karar verecek birim olarak toplumu öngörmektedir (ELLIOT, 2003).

57 Örneğin bir yazısında da Hardin, mülkiyeti, artan talebi kısacak "göz boyayıcı hileler" içinde değerlendirmiştir. Bakınız, (HARDIN, 1998).

58 Bu görüşü paylaşan bir değerlendirme için bakınız, (ELLIOT, 2003).

59 "Ulus A, bir fikre veya konuşma kabiliyetine sahip değildir, sadece onun vatandaşları bir fikre ve konuşma kabiliyetine sahiptir" (HARDIN, 1985b).

kurmak istememiştir. Belirtmek gerekir ki, Hardin'in çalışmalarını değerlendirdiğimizde insanların, en azından insanların bir bölümünün, çevreyle eşdeğerde olduğunu söylemek güçleşmektedir.

Bütün bu eleştirilerden sonra; Hardin'in, -insan-çevre ilişkileri çerçevesinde geliştirilen etik anlayışlar açısından bakıldığında- çevre merkezci ve -bir eylemin etik açıdan doğru veya yanlış olup olmadığını belirlemede yararlanılan etik kuramlar açısından bakıldığında- neticeci bir etiğe sahip olduğunu söylememiz mümkündür. İnsanlara bakışında, her ne kadar kendisi bu sıfatı almaktan çekinmişse de, "seçkin" bir yaklaşımı benimsediğini belirtmek gerekir. Seçkin konumda gördüğü insanlar ise, genel bir kategori olarak zengin "Amerikalılar" özel bir kategori olarak da zengin "Anglosaksonlar"dır.

SONUÇ

Bu çalışmada, çevre literatürüne önemli katkılar yapmış olan Garrett Hardin'in "kültürel taşıma kapasitesi" kavramı üzerinde durulmuştur. Kavramın, örneğin, önemli bir çevre sorunu olarak görülen nüfus artışı meselesine uygulanması durumunda nasıl bir işlev görebileceği ortaya konulmuştur.

Hardin, "kültürel taşıma kapasitesi kavramı"yla, bir taraftan, Lamm (2002)'in de belirttiği gibi, insanoğluna kendi sınırlılıklarını hatırlatmıştır. Lamm, insanın olgunlaşmasının belli bir yaşa erişmek değil "kendi sınırlılıklarının farkına varmak" olduğunu belirtir. Bu kültüre ait bir ifadeyle tekrar edersek, Hardin, iyimser bir bakış açısından bakıldığında, "haddimizi bilmek" konusunda ciddi uyarılarda bulunmaktadır. Ancak, Hardin'in atladığı konular da vardır. Örneğin, nüfusun kaynaklara olan baskısının bu kadar abartılması, bizleri eksik bir değerlendirmede bulunmaya sevk eder. Zira, gelişmekte olan ülkelerdeki çevre sorunlarını sadece nüfusa bağlamak yerine, Harrison'ın da belirttiği gibi, nüfusla birlikte başka sorunlara da dikkat çekmek yerinde olacaktır; temel hak ve hürriyetlerin güvence altına alınmamış olması, askerî darbeler, askerî ve sivil diktatörlükler, tek parti yönetimleri, toprakların devlet mülkiyetinde olması, hükümetlerin fiyatları kontrol etmesi, vb. gibi. Şu hâlde, çevre sorununu değerlendirenler "sorunun bütün boyutlarına bakmayı ve her zaman değerlendirmeye nüfusu da dahil etmeyi öğrenmelidirler" (HARRISON, 1993: XVIII. Bölüm).⁶⁰

60 Nüfusla çevre sorunları arasındaki ilişkinin diğer pek çok etkenle birlikte düşünülmesi gerektiğini ve bu iki olgu arasındaki ilişkinin birebir bir ilişki olmadığını ileri süren bir görüş için bakınız, (BERNSTAM, 1991).

Diğer taraftan, Hardin, "kültürel taşıma kapasitesi" kavramını, genel olarak "Amerikalılar"ın özel olarak da "Anglosaksonlar"ın ayrıcalıklı konumunu bizlere hatırlatmak için kullanmıştır. Hardin, insanların etik ilkeler önerebileceği ve bunları hayatında tatbik edebileceği ancak, tabiatın bu önerilerin bir kısmını reddedeceği kanaatindedir. Ona göre, kesin olan bir etik ilke var ki, o da taşıma kapasitesidir: Bu etik ilkeyi ihlâl eden bir insanın ne haklarından ne de hürriyetlerinden söz edilebilir. Buradan hareketle; temel hak ve hürriyetler, insan olarak doğanların tamamı için doğuştan itibaren varolan şeyler değildir, haklar ve hürriyetler, çevresel ilkenin gerekliliklerini yerine getirenler içindir.⁶¹ Kısaca, çevresel ilke, yani taşıma kapasitesi esas, insanî meseleler talidir (ELLIOT, 2003).

Eğer Hardin'in kültürel taşıma kapasitesi, bir etik anlayış olarak kabul görürse, aynı akıl yürütmenin ulusal sorunlar için de kullanılabilirliği söylenebilir. Örneğin, aralıklı olarak gündeme getirilen İstanbul'a göçün sınırlandırılması meselesi,⁶² pekâlâ İstanbul'un kültürel taşıma kapasitesi kavramına sığınarak meşrulaştırılabilir.⁶³ Böyle bir tartışmada, İstanbul "Amerika"nın, doğma büyüme İstanbullular ise "Anglosaksonlar"ın yerini alacaktır. İstanbul'a göç edenlerin, başta doğum oranları olmak üzere, hayat kaliteleri açısından ne kadar da Amerika'ya göç eden insanlara benzer olduğunu tartışmaya bile gerek yoktur.

Hardin'in çalışmalarına bir bütün olarak bakıldığında ise; bir tür olarak insanın, çevreden sonra geldiğini veyahut da -bunu kastetmemiş olsa bile- Hardin'in söylediklerinin bu şekilde yorumlanmasının daha doğru olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.

61 Gerçi Hardin (1985b), bazen, pozitivism taraftarı August Comte (1798-1857)'un, "Akıl, her zaman kalbin kölesi olmalı, hiçbir zaman kendi kölesi olmamalıdır" ifadesinden hareketle, araştırmaların çıkış noktası için önemli bir ilke ortaya koymaktadır. Ne var ki, kanaatimizce onun önerileri, eninde sonunda, kalbi aklın kölesi hâline getirmektedir.

62 Örneğin, böyle bir tartışma hâlihazırdaki başbakan İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı iken gündeme getirilmiş ve bir süre tartışılmıştır. Bakınız, (BORA, 1999: 72).

63 Zira göçler, Hardin'e göre, aslında mümkün olabilecek hayat kalitesini düşürmektedir. Eğer bir yerde kültürel taşıma kapasitesini aşan bir nüfus varsa, ilâve nüfusun azaltılması etik açıdan doğrudur (ELLIOT, 2003). "Kalabalık bir dünyada var kalma mücadelesi, bazı hürriyetlerin gözden çıkarılmasını gerektirir" (HARDIN, 2001b).

Kaynakça

- ANDERSON, Terry L. (1996), *Conservation Native American Style* (Bozeman: PERC).
- ARSLAN, Ahmet (2002), *Felsefeye Giriş* (Ankara: Vadi Yayınları).
- ATALAY, Beşir / KONTAŞ, Y. Mehmet / BEYAZIT, Sema / MADENOĞLU, Kemal (1993), *Türk Aile Yapısı Araştırması* (Ankara: DPT Yayınları).
- BAJERNA, C. Jay (1991), "Garrett James Hardin: Ecologist, Educator, Ethicist and Environmentalist," http://www.garretthardinsociety.org/tributes/tr_bajerna_2003de.c.html (24.02.2004) [Bu makale, *Population and Environment: A Journal of Interdisciplinary Studies* (Cilt: 12, Sayı: 3) dergisinde yayımlanmıştır.]
- BARRY, P. Norman (2003), *Modern Siyaset Teorisi* (Ankara: Liberte Yayınları) (Çev.: Mustafa Erdoğan ve Yusuf Şahin).
- BAST, Joseph L. / HILL, Peper J. / RUE, Richard C. (1994), *Eco-Sanity: A Common-Sense Guide to Environmentalism* (London: Madison Books).
- BERNSTAM, Mikhail S. (1991), *The Wealth of Nations and the Environment* (London: The Institute of Economic Affairs).
- BORA, Tanıl (1999), "Fatih'in İstanbul'u: Siyasal İslam'ın 'Alternatif Küresel Şehir' Hayalleri," *İstanbul: Küresel İle Yerel Arasında* (İstanbul: Metis Yayınları) (Der.: Çağlar Keyder).
- BROOK, Daniel (2001), "The Ongoing Tragedy of the Commons," *The Social Science Journal* (38): 611-616.
- ÇAKMAK, Orhan (2003), "Mahmut Arslan ile Max Weber'den Sabri Ülgener'e 'Ahlâk ve Piyasa' Üzerine Söyleşi," *Piyasa* (Cilt: 2, Sayı: 5): 91-110.
- DEMİR, Ömer / ACAR, Mustafa (2002), *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (Ankara: Vadi Yayınları).
- DÜZGÖREN, Bahar Ö. (1999), "Haydi, Kemik! Haydi, Bir Düşüş!...", *Düşünen Siyaset* (Yıl: 1, Sayı: 1): 23-29.
- ELLIOT, Herschel (2003), "The Revolutionary Import of Garrett Hardin's Work," http://www.garretthardinsociety.org/tributes/tr_elliott_2003jul.html (24.02.2004).
- ERKÂN, Caner (2002), "Küresel Isınma ve Kyoto Protokolü Üzerine," *Liberal Düşünce* (Cilt: 7, Sayı: 25-26): 209-218.
- FERMAN, Roger / MA, Yue / McGILVRAY, James / COMMON, Michael (1999), *Natural Resource & Environmental Economics* (Essex: Longman, Second Edition).
- FERRY, Luck (2000), *Ekolojik Yeni Düzen* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları) (Çev.: Turhan İlgaz).
- GLEICK, James (2000), *Kaos* (Ankara: TÜBİTAK Yayınları) (Çev.: Fikret Üçcan).
- GOKLANY, Indur M. (2001), *The Precautionary Principle: A Critical Appraisal of Environmental Risk Assessment* (Washington, D.C.: CATO Institute).
- GÜVEL, Enver A. (2002), "Piyasa Ekonomisine Biyolojik Bir Yaklaşım: Biyonomik," *Piyasa* (Cilt: 1, Sayı: 4): 67-72.
- HARDIN, Garrett (1974), "Lifeboat Ethics: the Case Against Helping the Poor," http://www.garretthardinsociety.org/articles/art_lifeboat_ethics_case_against_helping_poor.html (24.02.2004) [Bu makale, *Psychology Today* (Eylül 1974) dergisinde yayımlanmıştır.]
- HARDIN, Garrett (1977a), "Ethical Implications of Carrying Capacity," http://www.garretthardinsociety.org/articles/art_ethical_implications.html (24.02.2004).
- HARDIN, Garrett (1977b), "Rewards of Pejorative Thinking," http://www.garretthardinsociety.org/articles/art_rewards_pejorative_thinking.html (24.02.2004).
- HARDIN, Garrett (1985a), "Who Benefits? Who Pays?," http://www.garretthardinsociety.org/articles/art_who_benefits_who_pays.html (24.02.2004) [Bu makale, Hardin'in *Filters Against Folly* (1985) başlıklı kitabından alınmıştır.]

- HARDIN, Garrett (1985b), "An Ecolate View of the Human Predicament," http://www.garretthardinsociety.org/articles/art_ecolate_view_human_predicament.html (24.02.2004) [Bu yazı, Hardin tarafından geliştirilerek, *Filters Against Folly* (1985) başlıklı kitabında yeniden yayımlanmıştır.]
- HARDIN, Garrett (1986), "Cultural Carrying Capacity," http://www.garretthardinsociety.org/articles/art_cultural_carrying_capacity.html (24.02.2004).
- HARDIN, Garrett (1991a), "Carrying Capacity and Quality of Life," *The Social Contract* (Yaz): 195-196.
- HARDIN, Garrett (1991b), "From Shortage to Longage: Forty Years in the Population Vineyards," http://www.garretthardinsociety.org/articles/art_from_shortage_to_longage.html (24.02.2004) [Bu makale, *Population and Environment: A Journal of Interdisciplinary Studies* (Cilt: 12, Sayı: 3) dergisinde yayımlanmıştır.]
- HARDIN, Garrett (1992), "Ever More Californians? (A Book Review)," *The Social Contract* (Sonbahar): 1-2.
- HARDIN, Garrett (1994), "Perpetual Growth," *The Social Contract* (Sonbahar): 73-76.
- HARDIN, Garrett (1998), "The Feast of Malthus," *The Social Contract* (Bahar): 181-187.
- HARDIN, Garrett (1999), "Two Cultures or Three Filters?," *The Social Contract* (Bahar 1999): 139-144.
- HARDIN, Garrett (1999), "Two Cultures or Three Filters?," *The Social Contract* (Bahar): 139-144.
- HARDIN, Garrett (2001a), "Protection, Yes. But Against Whom? And for Whom," *The Social Contract* (Sonbahar): 19-22.
- HARDIN, Garrett (2001b), "There is No Global Population Problem," *The Social Contract* (Sonbahar): 19-22.
- HARDIN, Garrett (2001c), "Carrying Capacity as an Ethical Concept," *The Social Contract* (Sonbahar): 48-57.
- HARDIN, Garrett (2001d), "What Heretics Are For?," *The Social Contract* (Sonbahar): 58.
- HARDIN, Garrett (2001e), "Garrett Hardin Letter to International Academy for Preventive Medicine," http://www.garretthardinsociety.org/articles/let_iapm_2001.html (24.02.2004).
- HARDIN, Garrett (2003), "Orta Malların Trajedisi," *Piyasa* (Cilt: 2, Sayı: 1): 13-26 (Çev.: Yusuf Şahin).
- HARRISON, Paul (1993), *The Third Revolution: Population, Environment and a Sustainable World* (Penguin Books) <http://www.cnie.org/pop/3rev/execsum.htm> (06.03.2004).
- HOLDEN, Constance (2003), "'Tragedy of the Commons' Author Dies," *Science Now* (Eylül): 3-4. <http://www.the-highway.com/articleJan02.html>.
- KELEŞ, Ruşen / HAMAMCI, Can (1997), *Çevrebilim* (Ankara: İmge Kitabevi).
- KELEŞ, Ruşen / ERTAN, Birol (2002), *Çevre Hukukuna Giriş* (Ankara: İmge Kitabevi).
- KÜNTAY, Esin / ERGİNSOY, Gültiz / GÜMÜŞOĞLU, Firdevs (2001), "Mübeccel Kıray'la Söyleşi," (Yay. Haz.: Firdevs GÜMÜŞOĞLU) *21. Yüzyıl Karşısında Kent ve İnsan* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık): 11-14.
- LAMM, Richard D. (1992) "The Great Heretics," http://www.garretthardinsociety.org/tributes/tr_lamm_1991.html (24.02.2004) [Bu yazı, *Festschrift in Honor of Dr. Garrett Hardin* (New York: Human Sciences Press, 1992) başlıklı kitapta yayımlanmıştır.]
- LOMBORG, Bjorn (2001), "The Truth about the Environment," *The Economist* (4 Ağustos): 63-65.
- LYNN, Richard (2001), "Garrett Hardin, Ph.D. - A retrospective of his life and work," http://www.garretthardinsociety.org/tributes/tr_lynn_2001.html (24.02.2004). [Bu yazı, Garrett Hardin'in hayatı ve çalışmalarıyla ilgili *The Science of Human Diversity* (University Press of America, 2001) başlıklı kitaptan alınmıştır.]
- MENGÜŞOĞLU, Takiyettin (2000), *Felsefeye Giriş* (İstanbul: Remzi Kitabevi).

- RIFKIN, Jeremy / HOWARD, Ted (1993), *Entropi: Dünyaya Yeni Bir Bakış* (İstanbul: İz Yayıncılık).
- RUELLO, David (1999), *Rastlantı ve Kaos* (Ankara: TÜBİTAK Yayınları) (Çev.: Deniz Yurtören).
- SKOUSEN, Mark (2003), *Modern İktisadın İnşası* (Ankara: Liberte Yayınları) (Çev.: Mustafa Acar, Ekrem Erdem ve Metin Toprak).
- SNOW, C. P. (1999), *İki Kültür* (Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları) (Çev.: Tuncay Birkan).
- de SOTO, J. Huesta (2002), "Kapitalizm Ahlâkı," *Piyasa* (Cilt: 1, Sayı: 4): 19-30.
- STENMARK, M. (2002), "The Relevance of Environmental Ethical Theories for Policy Making," *Environmental Ethics* (Cilt: 24, Sayı: 2): 135-148.
- ŞAHİN, Yusuf (1998), "Türkiye'de Kentleşme ve Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Göstergelerin Dili," *Yerel Yönetim ve Denetim*, Cilt: 3, Sayı: 1 (Şubat 1998): 26-34.
- ŞAHİN, Yusuf (2003), "Kim Olduğunu Söyle Nasıl Bir Çevreci Olduğunu Söyleyeyim!," *Liberal Düşünce* (Yıl: 8, Sayı: 30-31): 113-119.
- TULLOCK, Gordon (1994), *The Economics of Non-Human Societies* (Tucson, Arizona: Pallas Press).
- ÜNDER, Hasan (1996), *Çevre Felsefesi: Etik ve Metafizik Görüşler* (Ankara: Doruk Yayıncılık).